

CATEHISMUL ROMÂNESC DIN 1544 ȘI PRIMUL CATEHISM GRECESC TIPĂRIT ÎN TRANSILVANIA: CÎTEVA PRECIZĂRI

VIOLETA BARBU

Anul 1544 poate fi considerat, fără îndoială, un moment de răscruce în istoria culturală, politică și religioasă a românilor și sașilor ardeleni¹. Incidența unor evenimente: reîterarea hotărârii Universității Saxonice ca toți locuitorii „pămînturilor crăiești” să primească noua credință², numirea lui Johannes Honterus, la 22 aprilie, ca pastor al bisericii proaspăt reformate din Brașov³, demolarea altarului catolic, scoaterea imaginilor sfinte și inventarierea bunurilor Bisericii Negre⁴, instalarea, la 1 decembrie, a lui Valentin Wagner ca inițial rector al Școlii Evanghelice din Brașov⁵, intensă corespondență a preotului Matthias Ramser, reformatorul Sibiului, cu Melancton, Bugenhagen și Luther⁶, primul contact epistolar dintre Melancton și Honterus⁷, în sfîrșit, apariția, potrivit unor informații, a două catehisme destinate românilor și grecilor, imprimate la Sibiu și, respectiv, Brașov, face evidentă existența unor ceruri concentrice de fapte care ating arii din ce în ce mai largi ale domeniului social-politic, antrenează multiple tipuri de motivații și reacții, proiectînd fenomenele în contextul general al relațiilor interetnice și interconfesionale.

Scopul acestor note nu este acela de a analiza aspectele globale, ci de a reformula, în măsura posibilităților, principalele date ale problemelor, aducînd în discuție și sistematizînd detalii mai puțin cunoscute în istoriografia și filologia românească. Simultaneitatea apariției celor două tipăriri mai sus menționate, considerată ca deja demonstrată de majoritatea

¹ Cesare Alzati, *Terra romana tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel lardo 500*, Milano, 1982, p. 44.

² Nicolae Sulică, *Catehismele românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov) (Precizări cu privire la izvoarele lor)*, în „Anuarul liceului de băieți Papiu Ilarian din Tîrgu Mureș”, 1932—1935, 1936, p. 75.

³ Simon Massa, Marcus Fuchs, *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, ediția J. Trausch, Kronstadt, 1847—1848, p. 54.

⁴ *Ibidem*; cf. C. Machat, *Auswirkungen der Reformation auf die Ausstattung Siebenbürgischer Kirchen*, în *Luther und Siebenbürgen*, hrsg. v. Georg u. Renate Weber, Köln—Wien, 1985, p. 311.

⁵ Vezi J. Trausch—Fr. Schuller, *Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literarische Denkwürdigkeiten der Siebenbürgen Deutschen*, IV, Kronstadt-Hermannstadt, 1902, p. 489.

⁶ Vezi Heinz Schelble, *Melanctons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum bis 1546*, în *Luther und Siebenbürgen*, p. 59.

⁷ Scrisoarea, datată 12 martie 1544, a fost adusă lui Honterus de Albert Kirschner și Lucas Schifflieh din Brașov, *ibidem* p. 54; J. Dück, *Geschichte der Kronstädter Gymnasium*, Kronstadt, 1845, B p. 32, credea că scrisoarea din 24 iunie 1544 marchează debutul legăturilor dintre cei doi reformatori, eroare care a fost în general perpetuată de cei care au folosit informația.

cercetătorilor⁸, a făcut loc și unor concluzii legate de o acțiune concertată a sașilor⁹, orientată spre reformarea bisericii ortodoxe căreia îi aparțineau grecii și majoritatea covârșitoare a românilor.

O reexaminare a informațiilor privind datarea celor două cărți nu este de natură să răstoarne o astfel de perspectivă, ci doar să o limpezească. În afara mențiunilor contemporane din socotelile Sibiului privind plata unei sume de bani către Philippus Pietor, a cărui prezență în documente a fost sistematizată mai întâi de I. Moga¹⁰ și despre a cărui activitate de traducător, interpret, diplomat și poligraf mărturisește o bogată bibliografie¹¹, dintre datele considerate, până la proba contrarie, drept sigure, în ceea ce privește anul, locul și persoana tipografului de care este legat *Catehismul* românesc din 1544, ne vom opri asupra scrisorii semnate de Albert Wurmloch.

Penuria informațională a determinat, și în acest caz, comentarea insistentă a unui pasaj din textul epistolei sale din 1546, adresate preotului Johannes Hess din Breslau. Sub numele de Wurmloch sau Wurmlocher, după localitatea de origine, este cunoscut în istoriografia românească parohul Bistriței: Albert Caeradius¹², Cerasinus¹³ sau Kirschner¹⁴. Coroborarea citorva date biografice ne pune în fața unei adevărate personalități a Reformei saxone la mijlocul veacului al XVI-lea. Albert Kirschner a fost înmatriculat la Wittenberg în iulie 1543¹⁵ și a fost ordonat ca predicator la 5 martie 1544¹⁶ de către Bugenhagen, contactele sale cu marele focar de iradiere a Reformei fiind deci nemijlocite. Din 1546 este predicator în Bistrița, iar din 1548 până în 1564 este paroh al orașului¹⁷, succedând lui Michael Fleischer, și îndeplinind aici rolul de *Vollender der Reformation*¹⁸. Aceeași imagine a unui venerabil apărător al purității noi credințe: *D. Albertus Caeradius, qui ad extremam usque senectam coe-*

⁸ Vezi P. Philippi, *Wittenbergische Reformation und ökumenische Katholizität in Siebenbürgen*, în *Laibler und Siebenbürgen*, p. 75, și I. Crăciun, *Catehismul românesc din 1544 urmat de celelalte catehisme româno-luterane: Birseanu, Sturdzan și Marțian*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj”, XI, 1940, p. 16, n. 62; cf. I. Révész, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis” III, fasc. 1-4, 1937, p. 293 și idem, *A reformáció az erdélyi oláhok között*, Debreczen, 1938, p. 12.

⁹ S. Jakó, *Tipografia de la Sibiu și rolul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj” VII, 1964, p. 106, și idem, *Editarea cărților românești la Sibiu în secolul al XVI-lea — Noi rezultate în domeniul cercetărilor cu privire la prima carte tipărită în limba română*, în același anuar, an VIII, 1965, p. 117; A. Huttmann, P. Binder, *Prima carte tipărită în limba română*, „Călăuza bibliotecarului”, an XVIII, nr. 2, 1965, p. 94-96; într-o exprimare rezervată, afirmația apare și la I. Gheție, Al. Mares, *Originile scrisurii în limba română*, București, 1985, p. 222.

¹⁰ I. Moga, *Cine a fost Philippus Pietor*, Cluj, 1946.

¹¹ Gh. Chivu, M. Costinescu, *Bibliografia filologică românească*, București, 1974, p. 140-141. Huttmann A. — Binder P., *Filip moldoveanul, primul tipograf român*, în „Revista bibliotecilor”, XXI, 1968, nr. 8, p. 473-475.

¹² Acesta este numele sub care-l menționează Debrécezeni Ember Pál, autorul presupus al lucrării *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, al cărei editor este Fr. Lampe, Trajecti ad Rhenum, 1720, p. 92 și 683.

¹³ H. Scheible, *op. cit.*, p. 54, n. 75.

¹⁴ Varianta Kyschner apare în *Wittenberger Ordiniertenbuch 1537-1560*, hrsg. v. G. Buchwald, Leipzig, 1894, p. 37, nr. 574.

¹⁵ Varianta Wurmloch în *Album Academiae Vitebergensis*, hrsg. K. E. Foerstermann, Leipzig, 1841, p. 205.

¹⁶ V. *supra* n. 14.

¹⁷ Oskar Kisch, *Die wichtigsten Ereignisse aus der Geschichte von Bistritz und das Nösner-gaues von der Zeit der Kolonisten bis zum Gegenwart*, Bistritz, 1926, p. 78 și 83.

¹⁸ *Ibidem*, p. 57; în același sens sună și inscripția de pe mormântul lui Cerasinus: *per quem Deus hac benedictus in urbe restituit verbi dogmata pura sui*, H. Wittstock, *Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nösnergaues*, Wien, 1858, p. 37, n. 1.

lestis doctrinae puritatem summa fide et diligentiam constanti propagare non destitit este oferită de *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, editată de Fr. Ad. Lampe¹⁹. În lumina acestor date, modestul preot din Bistrița începe să capete statura unei personalități de anvergură, vrednică de crezare, căreia cu greu îi putem imputa confuzii sau inadvertențe. Deosebirea pe care el o face între literele chirilice și cele grecești, dovadă, după părerea lui Alexandru Mares²⁰, a faptului că pastorul și-a luat informațiile chiar dintr-un exemplar al *Catehismului*, nu mai poate fi, credem, suspectată. Implicarea lui în acțiunea de reformare a românilor pare să fie ceva mai profundă decît simplul interes de a înregistra faptele. Din felul în care se exprimă: *Ich muß das auch nicht schweigen. Es ist umb uns ein Volk in Sprach und Sitten auch in der Religion von uns absondert die wir die Walachen heissen*²¹, se poate deduce că problema românească nu-l preocupa pe Kirschner numai în calitate de îndrumător spiritual al comunității săsești din Bistrița, ci că ea era o realitate a întregii Transilvanii, stîrnind pretutindeni atenția reformatoilor și învățaților saxoni. Aceste coordonate biografice, precum și legăturile sale directe cu Christian Pomarius — Ratsnotarius în Bistrița²², mai apoi paroh în Leşnic, „Verbindungsmann zu den anderen Zentren der siebenbürgisch-sächsischen Reformation”²³ și, din 1546, în calitate de Provinzialnotarius al Sibiului, arhivist al depozitului de documente al acestui oraș²⁴ — constituie, credem, argumente suficiente în favoarea exactității informațiilor lui Kirschner asupra receptării *Catehismului* din 1544 de către români²⁵, spulberind rezervele exprimate de I. Juhász²⁶. Bistrița era, de altfel, la mijlocul veacului al XVI-lea, un centru economic, cultural și religios activ, întreținînd intense relații nu numai cu Moldova²⁷ — ale cărei posesiuni ardelenesti înconjurau practic orașul — dar și cu Germania²⁸, Silezia și Polonia. În acest sens, este semnificativ faptul că Pomarius frecventase cursurile Universității din Craiovia²⁹, iar Wurmloch se afla în legături epistolare cu preotul Johann Hess din Breslau (Wroclaw). Una dintre piesele acestei corespondențe, o scrisoare a lui Kirschner către Hess, a fost pusă în circulație, în versiunea ei germană, mai întîi de Emeric Jancsó

¹⁹ *Ed. cit.*, p. 683.

²⁰ V. Al. Mares, *O ipoteză care nu se confirmă: împărțirea primelor cărți românești la Tirgoșiște*, SCL, an XIX, nr. 1, 1968, p. 58.

²¹ A. Schullerus, *Luthers Katechismus und Agenda in rumänischer Sprache*, în „Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde” an XLIV, 1921, p. 59.

²² Johann Selvert, *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pressburg, 1785, p. 339; O. Kisch, *op. cit.*, p. 58—59.

²³ Konrad G. Gündisch, *Christian Pomarius und die Reformation in Nösnerland*, în *Luther und Siebenbürgen*, p. 114.

²⁴ V. Kémény József, *Notitia Historico-Diplomatica Archivi et Literarum Capituli Albenensis Transilvaniae*, Cibinii, 1836, p. 161; pentru activitatea de arhivist a lui Pomarius, Gb. Duzinchevici, *Un vechi inventar de arhivă: Pomarius*, „Revista Arhivelor” I, 1958, nr. 1, p. 257, și G. Nussbacher, *Dir activitatea arhivistică a lui Christian Pomarius*, în aceeași revistă, VIII, 1965, nr. 2, p. 169.

²⁵ „Et multi ex sacerdotibus amplectuntur eum libellum tanquam sacrosanctum; multi autem prorsus contemnunt”, H. Wittstock, *op. cit.*, p. 60.

²⁶ V. I. Juhász, *A Reformáció az Erdélyi románok között*, Cluj, 1940, p. 86—88, opinie combătută de I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 88.

²⁷ V. Albert Berger, *Das Verhältnis von Bistritz zu dem Moldauer Wojwoden Peter Raresch*, în „Festsache zur Feier der Einweihung des neuen evangelischen Gymnasial-Bürger und Elementar Schulgebäudes”, Bistritz, 1911, p. 37 și urm.

²⁸ V. *supra* n. 7.

²⁹ Sándor Tonk, *Erdélyek egyetemjárása a középkorban*, București, 1979, p. 222.

după publicația *Warhafftige Neue Zeitung*³⁰ în care a fost tipărită, știrea fiind apoi preluată de Timotei Cipariu³¹ și de Adolf Schullerus³². Semnalată în numeroase bibliografii³³, gazeta a fost editată în regist de K. M. Kerthény în *Ungarn Betreffende deutsche Erstlingsdrucke 1454—1660*³⁴. Ea a fost datată 1546, nu are loc de apariție, și conține patru file nenumerotate, dintre care ultima goală; sînt cuprinse trei corespondențe privitoare la unele fapte contemporane, iar semnatarii și destinatarii scrisorilor sînt menționați numai prin inițiale. Astfel, în prima piesă „aus Siebenbürgen”, expediată de S. H. către A. M., se inserează știri despre incursiunile turcești, despre activitatea cardinalului Martinuzzi, despre evenimente ale vieții religioase „Evangelium in der Türken öffentlich gepredigt” și despre activitatea de predicator a lui Benedikt Abády la Szegedin. Aceeași persoană este autorul celei de-a doua epistole adresate lui J.H. din Breslau — probabil Johann Hess — relatînd despre predicarea evangheliei la Constantinopol. Tot lui J.H. (Johann Hess) îi este adresată o *Zeitung aus Bistritz*, atribuită lui Albert Kirschner. Exemplarul din *Warhafftige Neue Zeitung* de la Biblioteca Națională din Budapesta poartă și o însemnare a ultimului posesor, E. Janesó: „Schon 1580 wurden in Siebenb. wallach. Werke mit kyrillischen Lettern gedruckt, schreibt Franz Sartori”. Aceste mici gazete apar destul de frecvent în epocă³⁵, avîndu-și originea în corespondența privată. După toate aparențele, Johann Hess ar trebui să fie și acel „Vornehme Bürger zu Breslaw”, destinat al unui alt *gegenwärtige Zeitung* scris în 1550 „von einer glaubwürdigen person aus dem Landt zu Ungarn”³⁶.

Versiunea originală latină a acestei din urmă scrisori a fost publicată de H. Wittstock în 1858 și conține, alături de pasajele bine cunoscute referitoare la *Catehismul* valah, aserțiunea că ideea unei înnoiri religioase și-a găsit ecou mai cu seamă printre românii catolici³⁷. În acest caz, pasajul poate veni în sprijinul tezei susținute de Ion Gheție, lărgindu-i aria de aplicare³⁸: „...avem dreptul să credem că, după toate probabilitățile, cei ce au îmbrățișat primii Reforma nu au fost românii ortodocși din Hunedoara și Banat, ci tocmai românii catolici, convertiți în secolul al XIV-lea și, mai ales, în secolul al XV-lea”.

O altă scrisoare, aparținînd aceluiași Albert Kirschner, a fost pusă recent în circulație, sub formă de regist, de către ultimul editor al cores-

³⁰ E. Janesó, *Datari carloase despre români de la 1596*, în „Foale pentru minte, inimă și literatură” nr. 52 din 29 decembrie 1847, p. 417.

³¹ *Care e cartea cea mai veche românească*, în „Organul luminărei” nr. 54—55 din 7/14 ianuarie 1843, p. 301 și 308—309.

³² *Op. cit.*, p. 59.

³³ *Magyar és magyarországi könyvtárak, újságok, lapok és Országos Széchényi Könyvtárban 1480—1718*, Budapest, 1948, nr. 210; A. Ballagi, *Buda és Pest a világszabadalomban 1475—1711*, I, Budapest, 1925, nr. 558 și Carl Gölner, *Turceia — Die europäischen Türkenrucke des XVI. Jahrhunderts*, I, București — Berlin, 1961, vol. I, p. 409, nr. 869.

³⁴ Vol. I, Budapest, 1880, p. 150, nr. 605, „Zeitung, Warh. Neue, aus dem Ungerlandt und Turkey, ins deudsch la adt geschrieben aus dem latein in deutsche sprach verdolmescht MDXLVI”.

³⁵ Alex. Apponyi, *Hungarica. Ungarn Betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, I, München, 1903, nr. 289, p. 208—209 (1542), nr. 299, p. 216 (1544) etc.

³⁶ *Ibidem*, nr. 314, p. 224—225, și K. N. Kerthény, *op. cit.*, nr. 618.

³⁷ H. Wittstock, *op. cit.*, p. 60.

³⁸ I. Gheție, *O știre din 1455 a lui Flavio Biondo și începuturile scrierii românești cu litere latine*, în *Începuturile scrișului în limba română*, București, 1974, p. 26.

pondenței lui Melancton, profesorul Heinz Scheible³⁹. Ea poartă nr. 4129 și, din informațiile, deocamdată sumare, pe care le posedăm, putem conchide că reformatorul bistrițean întreținea legături cu fostul său mentor și după 1548, căci în scrisoare Kirschner este menționat ca Stadtpfarrer⁴⁰. Ea conține trei știri importante pentru problema care ne preocupă: vești îmbucurătoare despre activitatea reformatorilor în teritoriile ocupate de turci⁴¹, știri despre tipărirea catehismului românesc de la Sibiu⁴² și, fapt inedit, date despre circulația acestuia în câteva orașe mari reformate: Breslau, Nürnberg, Regensburg și Wittenberg⁴³. În istoricul vast al cercetării chestiunii *Catehismului* din 1544, mai ales după ce pista lansată de V. Molin către Tübingen, unde s-ar fi semnalat în 1597 un exemplar⁴⁴, se dovedise falsă⁴⁵, s-a formulat dezideratul ardent al canalizării cercetărilor în scopul depistării unor eventuale prezente ale cărții, mai ales în bibliotecile străine, începând cu cele germane⁴⁶. Ca un prim pas în acest program de cercetare, Jakó Zsigmond preconiza circumscrierea unui număr de biblioteci aflate în orașe cu care Ardealul a întreținut relații în perioada Reformei. Scrisoarea nr. 4129 ne pune în posesia unei astfel de liste, și, cum era de așteptat⁴⁷, Germania este pe primul loc cu trei centre, al patrulea, Breslau, figurează poate tocmai datorită relațiilor lui Kirschner cu Hess, căruia este posibil să-i fi trimis măcar un exemplar⁴⁸.

Dacă o parte din problemele filologice legate de *Catehismul* românesc de la Sibiu (data și locul apariției, persoana tipografului) pot fi considerate în momentul de față ca fiind rezolvate satisfăcător, nu aceeași este situația tipăririi analoage grecești. Principala controversă iscată de anul editării nu a avut dect ecouri sporadice în istoriografia de la noi, prin articolul mai vechi al lui Ioachim Crăciun⁴⁹. Este explicabilă deci ușurința

³⁹ Melanctons Briefwechsel. Kritische und Kommentierte Gesamtausgabe, IV volume, Regesten 1—4592 (1514—1546), Stuttgart—Bad Cannstatt, 1977—1983 (MBW); accesul la această lucrare fiindu-ne deocamdată imposibil, am folosit informațiile împărtășite de editor în lucrarea sa citată supra, n. 6.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 64.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, p. 55.

⁴³ *Ibidem*, p. 64.

⁴⁴ Virgil Molin, *Interpretări noi în legătură cu Catehismul de la Sibiu*, în „Mitropolia Ardealului” an V, nr. 1—2, 1960, p. 53, *idem*, *În legătură cu circulația unui catehism vechi din veacul XVI*, „Biserica Ortodoxă Română” an 78, nr. 3—4, 1960, p. 369—370.

⁴⁵ Flora Șuteu, *A existat un catehism românesc la Tübingen în 1597?*, în LR, XX, 1971, nr. 3, p. 277—280.

⁴⁶ Jakó Zsigmond, *Pe urmele catehismului din anul 1544*, în *Phlébétion transilvaen*, București, 1977, p. 119; nu putem include dect în rîndul mărturiilor de rang secund însemnarea din catalogul bibliotecii lui Bánffy Dénes, sub anul 1763: „Filep Oláh Apostol Oláhul irt könyve az oláhok reformációjára”, care a primit chiar din partea editorului ei două traduceri: „Carte scrisă în valahă de Filip Apostol valah pentru primirea reformei de către români” (*Pe urmele catehismului românesc din 1544*, „Revista Bibliotecilor” an XXIII, nr. 11—12, 1970, p. 716—720) și „Carte scrisă în valahă de Filip propovăduitorul valah...” (reeditarea citată supra, p. 121); însemnarea a fost interpretată de I. Gheție ca o știre despre o ediție, pînă acum necunoscută, a unui *Apostol* tipărit la Sibiu între 1544—1550: „Filip, *Apostol* românesc, carte scrisă în limba română...” (*Un Apostol românesc tipărit la Sibiu de Filip Moldoveanu*, în SCL, XXII, 1971, nr. 5, p. 515—519, și, recent, I. Gheție, *Al. Mates, op. cit.*, p. 192).

⁴⁷ F. Șuteu, *op. cit.*, p. 280.

⁴⁸ Investigațiile întreprinse de noi în cataloagele fondurilor menționate, atîtea cite ne-au stat la dispoziție în bibliotecile din București, nu s-au soldat cu un rezultat concret; înclinăm să credem, ca și S. Jakó, că este mai degrabă posibil ca această tipăritură să se afle, încreiet identificată, în fondul chiriile al uneia dintre bibliotecile orașelor menționate, ceea ce impune o cercetare la fața locului.

⁴⁹ *Catehismul românesc din 1544...*, p. 17, n.62.

cu care s-au formulat consecințe *a posteriori*⁵⁰, luându-se drept fapt demonstrat apariția *Catehismului* grecesc în 1544 la Brașov, deși, din această presupusă ediție, ca și din cea românească, nu s-a păstrat nici un exemplar.

Izvorul care stă la baza acestei informații este opusul teologului și orientalistului transilvănean Georg Haner⁵¹ *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum*, Francofurti et Lipsiae, 1694. Pasajul conține trei secvențe: tipărirea în 1544, de către Valentin Wagner⁵², a unui catehism grecesc destinat comunității elenofone din Brașov⁵³, aprobarea cărții de către Universitatea Saxonă⁵⁴ și opacitatea valahilor față de noile învățături ale Reformei⁵⁵. Cunoscându-se cu certitudine existența ediției din 1550 din care se păstrau exemplare în biblioteca Gimnaziului din Brașov⁵⁶, istoricii și bibliografii au oscilat în a acorda credibilitate lui Haner, care se bucura totuși de respect în ochii contemporanilor și ai posterității⁵⁷, știut fiind că lucrase direct pe documente. O parte dintre savanți au procedat, ca în cazul *Catehismului* românesc, luind în considerație această mărturie și acceptând existența ediției chiar în absența oricărui exemplar⁵⁸, alții, bănuind că este vorba de o confuzie cu *Catehismul* valah de la Sibiu, au respins informația ca nefondată⁵⁹.

Pentru lămurirea existenței celor două ediții, sint de reținut trei contribuții mai înseranate, amintite aici în ordine cronologică: studiile

⁵⁰ V. supra, n. 9; numid Jakó Zsigmond, *Die hermannstädter Druckerei in 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die rumänische Kulturgeschichte*. In „Forschungen zur Volks- und Landeskunde“ IX, 1966, nr. 1, p. 45, optează, în cunoștință de cauză, pentru anul 1544, fiind convins de demonstrația lui Hóll Béla, *Die erste Ausgabe der Κατηχισμός Valentin Wagners (Kronstadt 1544)*, în „Magyar Könyvszemle“ an LXXVIII, 1962, p. 293—302.

⁵¹ Georg Haner (1672—1740) s-a născut la Sighisoara, a studiat teologia și filologia la Wittenberg, a fost pastor la Medias și superintendent de Biertan, fiind autorul a numeroase lucrări în domeniul istoriei, filologiei ebraice și teologiei; vezi la J. Transch — Fr. Schuller, *op. cit.*, II, p. 54—55, lista lucrărilor publicate și a celor rămase în manuscris la p. 55—60.

⁵² Valentin Wagner (1510—1557), umanist și reformator brașovean, a studiat la Cracovia și Wittenberg, a fost rector al Școlii Evanghelice din Brașov, succesor al lui Honterus la conducerea tipografiei și paroh al Brașovului între 1549 și 1557; i se atribuie publicarea și traducerea a treisprezece lucrări. *Ibidem*, IV, p. 489—490, J. Seivert, *Nachrichten...*, p. 472—481.

⁵³ „Et cum Coronee multi Graecorum commorarentur, Anno 1544, Doctissimus Vagnerus, Graecam Catechesin jam in eorum usum praelo”, G. Haner, *Historiae...*, p. 205.

⁵⁴ „...subiebat haud sine Universitatum Germanicarum gratulationibus et approbationibus, eorumque et quarum usum composita erat, emolumento”, *ibidem*.

⁵⁵ „...Soli Valachi nihil de hoc lumine participabant... novos ritus et dogmata respuebant...”, *ibidem*.

⁵⁶ Martin Kelp, *Natales Saxonum Transylvanicae...*, Lipsiae, 1694, cap. I, subcap. X, p. B₂; „Post Honterum claruit Coronee Valentinus Wagner edita Catechesi Graeca celebris, Anno 1550”.

⁵⁷ Johann Fiblich, *Tendenzen Historiae Vallachicae*, ediția A. Armbruster, București, 1979, p. 28: „Mediensium Praesul doctissimus” și Fr. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, II, Sibiu, 1907, p. 89.

⁵⁸ [Debrézezent Ember Pál], *Historia Ecclesiae...*, p. 92 prin textul informația lui Haner care trece apoi la Julius Gross, *Kronstädter Drucke 1535—1886*, 1896, p. 5, nr. 24, la Hermann Teutsch, *Die Honterus Presse in 100 Jahren*, Brașov, 1933, p. 24, ajungând apoi pînă la bibliograful cele mai noi, v. de ex. Régi Magyarországi Nyomatotörténetk 1473—1600, Budapest, 1971, p. 117, nr. 56.

⁵⁹ Confuzia a pornit de la D. Czwillinger, *Specimen Hungariae litteratae*, Francofurti et Lipsiae, 1711, p. 396—397; Gulyás Pál combate această confuzie conchizând că prima ediție trebuie considerată cea din 1550, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV és XVI században*, Budapest, 1929—1931, p. 53 și 56; nici pentru Hóll Béla, *op. cit.*, p. 294 confuzia nu este posibilă, întrucât Haner îl deosebeste net pe român de grec în pasajul *soli Valachi* (v. supra, n. 55); Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár*, Budapest, 1895, vol. II, p. 10, nr. 45, menționează cu rezerve afirmația lui Haner, indexând însă numai ediția a doua.

lui Hermann Schuller ⁶⁰, care a publicat și o traducere selectivă în limba germană a textului ⁶¹, articolul lui Holl Béla consacrat ediției din 1544 ⁶²; ultimul cuvânt în chestiunea datării l-a avut de curând Karl Reinerth în două intervenții : 1968 ⁶³ și 1979 ⁶⁴.

Dintre documentele aduse în discuție, ne vom opri în mod deosebit asupra a două scrisori expediate de Melancton. Cea dintâi, adresată lui Honterus, este datată *vom Johannis Tag 1544* ⁶⁵, formulă care a primit interpretări variate : 7 ianuarie ⁶⁶, 24 iunie ⁶⁷, 24 februarie ⁶⁸, potrivit identificării ei cu diferitele comemorări ale Sf. Ioan Botezătorul. Pasajul în chestiune a fost, la rîndul său, citit în moduri diferite : *amico scribenti Κατ'ἰχνησας Val. Wagner salutem opto, et libenter iuvabo editionem*. Haner ⁶⁹ și Holl Béla consideră această știre drept dovada unei acțiuni împlinite ⁷⁰. Karl Reinerth opinează că pasajul se referă doar la faptul că în acel moment Wagner elaborează catehismul ⁷¹ și că paragraful trebuie neapărat corelat cu cea de-a doua scrisoare a lui Melancton, datată 15 iunie 1545 ⁷². Timpul viitor folosit pentru verbul *iuvo*, faptul că traducerea, voluminoasă, a fost supusă unei cenzuri în cerul lui Melancton, ceea ce a necesitat, indiscutabil, timp, cooperarea lui Wagner la tipărirea, chiar în 1544, a unei lucrări de mare întindere, *Compendium Juris Civiles*, aparținînd lui Honterus ⁷³, fac puțin probabilă interpretarea propusă de Haner și Holl.

În ceea ce privește cel de-al doilea document, lipsit de precizarea numelui destinatarului și a datei emiterii, Holl este inclinat să creadă că avem de-a face cu un model de scrisoare ce poate să aibă, tot atît de bine, un destinatar real, dar și unul fictiv, un model de traducere din germană în latină ⁷⁴. În sprijinul părerii sale el invocă însemnarea care acompaniază scrisoarea, precum și rezultatele unui sumar examen stilistic. Pentru a susține caracterul oficial și retoric al textului, cercetătorul maghiar remarcă alternanța timpurilor *praesens imperfectum* și *perfectum* vizibilă în cazul verbelor *instruxerunt* și *excudunt*, folosite după canoanele impuse de *consecutio temporum* : „In urbe Corona docti viri etiam typographicam officina

⁶⁰ Die Κατ'ἰχνησας Valentin Wagners, in „Korrespondenzblatt des Vereins siebenbürgische Landeskunde“, an XLIX, nr. 1—2, 1926, p. 1—17, și idem, Bibliographisches za Val. Wagners Κατ'ἰχνησας, in același periodic, an I, nr. 1—2, 1927, p. 12—17.

⁶¹ Johannes Honterus, Valentin Wagner and Markus Franinus. Schriften... in deutschen Übersetzung von Julius Gross und Dr Hermann Schuller, Braşov, 1927—1929.

⁶² Op. cit.

⁶³ Das Kronstädter Magister Valentin Wagner Wittenberger Studium, in „Archiv für Reformationsgeschichte“, an 59, 1968, p. 38.

⁶⁴ Idem, Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen (Studia Transylvanica Bd. V), Köln — Wien, 1979, p. 208.

⁶⁵ J. Düek, op. cit., B, p. 32, MBW, nr. 3602.

⁶⁶ I. Crăciun, Catehismele..., p. 17, n. 62.

⁶⁷ J. Düek, op. cit., p. 32, Holl B., op. cit., p. 295.

⁶⁸ K. Reinerth, op. cit., loc. cit.

⁶⁹ H. Schuller bănuiește că această scrisoare a lui Melancton constituie sursa informației lui Haner, v. op. cit. supra, n. 61, p. 3.

⁷⁰ Holl B., op. cit., p. 295.

⁷¹ K. Reinerth, op. cit., loc. cit., H. Scheible, op. cit., p. 55, n. 78.

⁷² În Corpus Reformatorum, V, p. 771, nr. 3200, și V, Frankl, Melancton és Magyarországi barátai, in „Századok“, 1874, p. 175, cf. MBW nr. 3017.

⁷³ Cartea are aceleași dimensiuni ca și Catehismul grecesc, adică 206 pagini : vezi Dolna Nágler, Catalogul Transilvanicilor. Biblioteca Muzeului Brukenthal, I, Sibiu, 1974, p. 18—19.

⁷⁴ „Est epistola a Melanctone praescripta discipulo“, Holl B., op. cit., p. 206.

instruxerunt et nunc excudunt graece scriptum catechismum...⁷⁵ 76. La caracterul de exercițiu lingvistic al textului, eruditul mai adaugă discrepanța dintre data scrisorii și unele evenimente petrecute cu mult timp înainte și despre care se relatează abia în 1545, narațiunea fiind declanșată de formula retorică, inadecvată conținutului, *Multa hic nova feruntur*. Reinerth își sprijină *refutatio* pe examinarea atentă a manuscrisului scrisorii (*Codex Parisinus* D.L. 54), care-l duce la concluzia că epistola este adresată lui Nikolaus de Amsdorf, episcop evanghelic de Naumburg-Zeitz⁷⁶; nemaifiind vorba despre o mostră fictivă, textul trebuie deci luat în litera sa: în 1545, cartea nu fusese încă imprimată, ci se afla în pregătire pentru tipar, pe cale de a apărea chiar. Dat fiind interesul pe care Melancton îl manifestase față de tipăritură și ținând seama de fidelitatea informațiilor pe care le deținea în general, este greu de crezut că el nu ar fi fost la curent cu apariția catehismului în 1544 în cazul în care aceasta s-ar fi produs cu adevărat. Prezența adverbului *nunc* contrazice prin precizia lui temporală interpretarea oferită de Holl, cu atât mai mult cu cât, în stilul epistolar latin al umanistilor, prin utilizarea timpurilor, emitentul se plasează, atunci când își redactează scrisoarea, în situația cronologică a destinatarului. Vor fi exprimate deci la trecut fapte care, actuale în momentul relatării, vor fi revolute pentru cel care citește mesajul⁷⁷.

În această situație însă intervine întrebarea pe care, pe bună dreptate, și-a pus-o Ioachim Crăciun⁷⁸: care să fie cauza întâzierii cu șase ani a unei lucrări începute în 1544, în cazul în care primul *Catechism* grecesc tipărit în Transilvania este, de fapt, cel apărut în 1550? Hermann Schuller produce în acest sens ca argument o scrisoare nedatată și nesemnată, adresată lui Wagner, din care se deduce supervizarea de către un prieten al lui Melancton a manuscrisului expedit în Germania de către cărturarul brașovean: „*Κατήχησιν* tuam vae a te scriptam missaque fuit, vidi legique libenter”⁷⁹. Intervalul 1544–1550 a fost folosit deci pentru a supune lucrarea aprobării învățaților din jurul lui Melancton. Chiar dacă luăm în considerare modesta declinare a competenței de către cenzorul căruia îi fusese trimis catehismul⁸⁰, rămâne problema circulației între orașe, care nu era nici rapidă și nici lipsită de primejdii în această epocă, și care exclude tipărirea manuscrisului în 1544, din moment ce, la mijlocul anului, lucrarea nu era încă deplin redactată. Pe de altă parte, volumul mare al tipăriturii — ea cuprindea, judecând după piesa analogă din 1550, peste două sute de pagini —, precum și colaborarea strinsă, convingător demonstrată de H. Schuller⁸¹, dintre Wagner și Camerarius,

⁷⁵ În cazul în care nu este vorba doar despre o simplă formulă retorică, *docti viri* atestă o cooperare a umanistilor brașoveni, explicabilă dacă ne gândim la proporțiile și dificultatea de traducere a unei lucrări de tipul *Catechismului* grecesc.

⁷⁶ K. Reinerth, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁷⁷ Cf. Gaston Coynrou, André Prévot, *Grammaire latine*, Paris, 1946, p. 116.

⁷⁸ V. *supra*, n. 66.

⁷⁹ J. Döck, *op. cit.*, B, p. 38–39; Holl, B., *op. cit.*, p. 297–298; *op. cit. supra*, n. 61, p. 4; H. Schuller, *Bibliographisches*..., p. 14; verbele *scriptam* și *scribendi* din pasajul citat al scrisorii din 1544 trebuie interpretate în sensul lor propriu, Wagner însuși făcând diferența dintre a scrie și a edita: „Equidem ita scripsi (S.N.), congressi, editi (S.N.)” spune el în prefața ediției din 1550, J. Trausch, — Fr. Schuller, *op. cit.*, vol. III, p. 471.

⁸⁰ H. Schuller, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁸¹ Pe unul din exemplarele *Catehismului* grecesc al lui Camerarius există o dedicație către Wagner: „Opt. et doctiss. V. D. V. Wagnero, amico S. Joach. Camer. A”, H. Schuller, *Die Xατήχησις*, p. 2.

traducător și el al unui catehism grecesc apărut în 1551 ⁸², după o nimecă ce începuse în paralel cu cea a lui Wagner încă din 1545 ⁸³, ne pot oferi suficiente motive, credem, pentru a considera ediția din 1544 drept o ficțiune. Existența ei ar fi trebuit menționată, într-un fel sau altul, în prefața ediției din 1550, iar destinația restrinsă, *ad usum scholae* și în folosul minorității grecești, nu justifică o reimprimare ⁸⁴. Dar legătura astfel ruptă între publicația grecească și tipărirea sibiană din 1544 poate fi refăcută prin examinarea, fie și sumară, a ediției din 1550. De la bun început, cercetătorul se află în fața unei noi enigme. Dintre cele două exemplare cunoscute ale acestei publicații, purtind cotele *IX O a* și *IX O e*, cataloagele mai recente ale bibliotecii Muzeului Bruckenthal nu îl mai menționează decât pe cel dintâi ⁸⁵. Problema se complică cu atât mai mult cu cât, deși au același an de apariție, același număr de file și aceeași pagină de titlu, exemplarul *IX O e* cuprindea și o prefață în limba latină ⁸⁶. Cel incomplet, *IX O a*, poate fi recunoscut după însemnarea de posesor de pe Vorsatz: *Dono dabit per suis memoria pereni per in aeternis duraturae amicitia Christiana singnum amico opto et integrimo Rdo D. Francisco Graphio in Transilvaniis Pastori meritis & Almi Capti Mediensis Rdo Digniss. Ioan. Georg. Comes Palatinus... Anno 1608* ⁸⁷.

Dintre cercetătorii care au abordat chestiunea *Catehismului* grecesc al lui Valentin Wagner, ultimul care a examinat de *visu* ambele exemplare pare să fie Hermann Schuller ⁸⁸. Deși subliniază existența prefeței latine la *IX O e*, eruditul sas nu corelează în nici un fel diferența pe care o remarcă cu problema datării. Prefața numără, după descrierea din *RMNY* ⁸⁹, 12 file, iar exemplarul are interfoliate pagini netipărite ce conțin însemnări manuscrise de gramatică grecească și fragmente de traducere latină a textelor eline ⁹⁰. Prefața este închinată tinerilor studioși din Transilvania *ad sacrarum literarum studium exhortatio ex sacris litteris*. După pilda viței de vie, este menționat al doilea scop al lucrării; *etsi autem praecipue hic vicinis nostros, reliquias miserimae Graeciae respezzi, spero tamen hanc operam et aliis Christianis Scholis aliquid profuturam esse* ⁹¹. Schuller motivează existența celor două înfățișări grafice deosebite prin dublul statut al *Catehismului*: exemplarele conținând prefața latină și filele

⁸² Ediția grecească a acestei lucrări nu poartă nici data și nici locul apariției; cea dintâi este însă amintită în eptilogul ediției latine din 1563: 1551, v. Felix Seckl, *Über einige theologische Schriften des Joachim Camerarius*, Berlin, 1888, p. 12.

⁸³ Camerarius a tradus mai întâi 222 de hexametri grecești pentru $\kappa\rho\alpha\lambda\lambda\iota\alpha$, iar apoi, în 1547, *Confessione augustană*.

⁸⁴ V. *op. cit. supra*, n. 61, p. 3—4.

⁸⁵ Veturia Jugăreanu, *Bibliographia der siebenbürgischen Frühdrucke*, Baden-Baden, 1959, p. 73 menționează cu nr. 369 ca unic exemplar (*IX O a*), cf. D. Năgler, *op. cit.*, p. 22, nr. 27, sub cota Tr. XVI/38: din cuprinsul însemnării deducem că este vorba tot despre exemplarul *IX O a*.

⁸⁶ În 1946, I. Crăciun, *Catehismele*, p. 16, n. 62, dă o descriere sumară a celor două exemplare pe care însă nu le văzuse, fiind adăpostite în Iși: *RMNY*, p. 138, nr. 82 descrie exemplarul complet *IX O e*: „Wagner Valentin, $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\rho\chi\eta\sigma\iota\varsigma$ $\Theta\delta\lambda\epsilon\upsilon\tau\iota\kappa\omicron\varsigma$ $\tau\omicron\upsilon\varsigma$ $\Theta\delta\alpha\gamma\gamma\eta\theta\epsilon\omicron\upsilon\varsigma$ Κορωνέας (Κορώνη). Korone MDL [Wagner]. A^oB^o — Ω^o, α^o — γ^o = [12] + 205 + [3] pag. 8^{ov}, menționându-se existența la Sibiu a unui exemplar complet și a altuia cu lacune, data exactă a apariției fiind noiembrie 1550.

⁸⁷ D. Năgler, *op. cit.*, p. 22 însemnarea e precedată de o elegie, ambele reproduse complet de J. Seivert, *op. cit.*, p. 477.

⁸⁸ V. *op. cit. supra*, n. 61, p. 3.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ H. Schuller, *op. cit.*, p. 1; J. Trausch—Fr. Schüller, *op. cit.*, III, p. 471.

⁹¹ V. *op. cit. supra*, n. 61, p. 4; Holl B., *op. cit.*, p. 300.

intercalate cu traducerea textelor grecești sînt destinate a servi drept manual de studiu, conform programei gimnaziale întocmite chiar de Honterus⁹², iar celelalte aveau rostul de a căștiga la noua credință pe grecii din comunitatea brașoveană⁹³. Această dublă înfățișare a cărții, căreia i s-a adaptat și tehnoredactarea sa, poate primi însă și alte explicații, în afara celei propuse de Schuller. Fie că opera a avut, în 1550, două tiraje deosebite, fie că ne aflăm în fața a două ediții distincte, eventual prima posterioară cu puțin anului 1544, iar cea de-a doua din 1550, asupra celei *princeps* operindu-se modificări tipografice: reimprimarea paginii de titlu cu data reeditării, introducerea — sau scoaterea — prefeței și a filelor intercalate. Între tipăriturile lui Valentin Wagner se mai înregistrează un caz aproximativ asemănător: lucrarea *Praecepta Vitae Christianae*, publicată la Brașov, poartă pe foaia de titlu anul MDLIII, în timp ce pe ultima pagină se poate citi indicația *Impressum in Inclyta Transylvaniae. Corona Anno MDXLIII*⁹⁴. În afara unei greșeli de tipar, o altă explicație nu poate fi găsită decît dacă se acceptă reimprimarea paginii de titlu⁹⁵.

Ipoteza unei neglijențe tipografice devine și mai puțin plauzibilă dacă luăm în seamă metamorfoza ulterioară a acestei cărți. Ea a fost introdusă în 1557 în ediția *Imagines mortis selectiores* ca o secțiune distinctă. Această tipăritură poartă o foaie de titlu ce semnaleză inserarea în cuprinsul ei a cărții *Praecepta Vitae*: „Item. Praecepta Vitae Christianae et alia quaedam epigrammata, Carmine elegiaco... Eodem authore”. Tipăritura din 1554 și-a păstrat însă neschimbată propria foaie de titlu și colofonul cu anul 1544⁹⁶. Cum întreaga carte *Imagines...* este dedicată de autor lui Francisco Salicaeos, este greu de crezut că Wagner n-ar fi îndreptat o greșeală de tipar în cazul în care ea ar fi existat.

Examinînd cronologia tipăriturilor scoase în officina lui Honterus în perioada 1544—1550, remarcăm mai multe aspecte ce merită să fie reținute: în 1544 se tipărește, cum am mai menționat, *Compendium Juris Civilis*, însumînd 206 pagini (aproximativ 26 de coli tipografice), ceea ce este numărul maxim de pagini al unei cărți honteriene; tratatul a avut indiscutabil prioritate asupra oricărei alte tipărituri, fiind comandat de Universitatea Saxonă, care l-a răsplătit anticipat pe Honterus cu 100 de guldeni⁹⁷. Chiar și în condițiile acestui interes sporit, cel de-al 21-lea capitol al cărții a 4-a nu a mai fost imprimat⁹⁸. Este deci destul de puțin probabil ca o altă lucrare, de dimensiuni egale, cum ar fi fost *Catehismul grecesc*, să fie scoasă în același an. Trebuie să ne dea de gîndit de asemenea și faptul că, cu excepția colaborării la compendiu, Wagner nu mai

⁹² V. Capitoliu, *Von auffrichten der Schulen*, din lucrarea *Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen*, Brașov, 1546, cf. Gernot Nussbächer, *Johannes Honterus*, București, 1978, p. 107.

⁹³ V. *op. cit. supra*, n. 61, p. 3.

⁹⁴ Cf. Szabó Károly, *RMK*, II, nr. 54.

⁹⁵ Andrei Veress, *Bibliografia româno-ungară*, I, București, 1931, p. 16, nr. 36; observația lui Veress este preluată fidel din bibliografiile lui Selvert și Trausch-Schuller, *op. cit.*, III, p. 472; o precizare în plus aduce Fr. Schuller în vol. IV din 1902 al aceleiași bibliografii, p. 490, care se pronunță clar pentru o reimpresionare a paginii de titlu și a primelor 20 de file. Tot în favoarea reimpresionii se pronunță și autorul *RMNY*, p. 105.

⁹⁶ J. Trausch, *op. cit.*, III, p. 474, n. 1.

⁹⁷ G. Nussbächer, *op. cit.*, p. 89.

⁹⁸ J. Trausch, *op. cit.*, II, p. 215.

publică nimic pină în 1549⁹⁹, cînd, după moartea lui Honterus, el preia funcția de Stadtpfarrer, succedindu-i poate concomitent și la conducerea tipografiei, deși de-abia în 1553 este consemnat ca proprietar al ei, în intervalul 1549—1553 tipăriturile purtînd vechea semnătură fără insemnul de proprietate¹⁰⁰.

Dacă admitem că *Proaepta* și *Catehismul* grecesc au avut o primă ediție în intervalul 1544—1549 — ceea ce este sigur pentru primul titlu —, putem avansa ipoteza că înfățișarea particulară a ediției a doua a celor două opere se explică prin faptul că, în acest interval, din care sînt absente cărți semnate de Wagner, Honterus își asigurase un monopol al desfacerii propriilor sale tipărituri. Abandonînd termenul de ediție, devenit impropriu, putem vorbi, în cazul ambelor tipărituri, de difuzarea, mai tîrzie cu cîtiva ani, a stocului primei ediții, în care s-au făcut cîteva modificări. Un examen al filigranelor hirtiei folosite la cele două exemplare ale ediției *Catehismului* din 1550 ar putea să ofere o soluție mai satisfăcătoare problemei, dar concluzii definitive nu pot fi formulate decît dacă exemplarul *IX O e* va putea fi regăsit.

Conținutul *Catehismului* grecesc din 1550, comentat în liniile lui esențiale de către Hermann Schuller, poate aduce această carte în perimetrul controversatei probleme a filiației primelor catehisme românești¹⁰¹. Problema își așteaptă un studiu adevătat, contribuția de față mîrginindu-se la schițarea cîtorva sugestii care să pledeze pentru includerea acestei traduceri în lista celor susceptibile de a fi influențată ediția coresiană din 1560. Deși formula abordată de Wagner nu este cea a *Mieului Catehism* luteran, ci a lui *Catechismus Major*, care conține cinci capitole, ea se deosebește și de acesta din urmă în chip simțitor¹⁰². Cele 20 de dialoguri sînt împărțite în cinci secțiuni: 10 privesc decalogul (p. 1—96), 3 crezul apostolic (p. 97—115), 4 rugăciunea domnească (p. 116—183), 1 se referă la taina botezului (p. 184—191) și 2 la euharistie (p. 192—204). Deși refuză să-și mărturisească sursele¹⁰³, este posibil ca Wagner să fi avut în față și comentarii teologice ortodoxe grecești, provenite din numeroasele publicații realizate de diaspora grecească în officina venețiană sau din alte surse¹⁰⁴. Este știut că la 27 iulie 1543 Wagner primește 312 guldeni din partea Sfatului pentru a amenaja, la îndrumarea lui Honterus, biblioteca Gimnaziului¹⁰⁵. Vom semnala aici doar două aspecte de doctrină din care unul a fost invocat și în sprijinul dovedirii remanerii ortodoxe a *Catehismului* coresian din 1560: problema purcederii Sfîntului Duh și cea hristologică. În cel de-al treilea dialog al secțiunii consacrate *Crezului* redat în formula apostolică, remarcăm absența — ca și la Coresi — a lui *Filioque*, căruiu i se preferă exprimarea „de la Tatăl prin Fiul” (δὲ Πατρός). Prezența lui

⁹⁹ *Ammon incestuosus. Tragedia*, Corovae 1549, *ibidem*, III, p. 471; *Compendii Grammaticae Graecae libri tres*, Val. Wag. Coron. MDXLIX, Fr. Schuller, *op. cit. supra*, n. 95, IV, p. 490.

¹⁰⁰ H. Tontsch, *op. cit.*, p. 21.

¹⁰¹ I. Gheție, *Filiația catehismelor luterane din secolele al XVI-lea — al XVII-lea*, în LR, n. XXIV, 1975, nr. 2, p. 162—170; Alexandra Roman-Moraru, *Catehismul lui Coresi, în Textele românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, p. 21—127.

¹⁰² V. *op. cit. supra*, n. 61, p. 4.

¹⁰³ „Caeterum nomina authorum, quorum Sententiis atque testimoniis usus sum, prudens praeterit”, apud H. Schuller, *Die Xατηχηστικα*, p. 3, n. 1.

¹⁰⁴ „Conditur illius consilio sumptu, instructissima Bibliotheca, ac ex variis vastatae . . .] furare Turcarum Graeciae Bibliothecis conquirantur et conservantur libri utilissimos”, Ender Pál (Fr. Ad. Lampe), *Historia Ecclesiastica*, p. 681.

¹⁰⁵ G. Nussbächer, *op. cit.*, p. 87.

Filioque este neregulată în crezurile protestante ¹⁰⁶, iar, pe de altă parte, formula folosită de Wagner, fără a fi cuprinsă în Simbolul niceo-constantinopolitan, se întâlnește la numeroși părinți și scriitori bisericești răsăriteni: Chiril al Alexandriei, Maxim Mărturisitorul, Ioan Damaschin, Grigorie de Nyssa ¹⁰⁷.

În al doilea rând, o particularitate care revine de două ori pe parcursul Crezului apostolic (p. 97, 112), ceea ce denotă o intenție conștientă, a stîrnit nedumerirea lui H. Schuller: *καὶ εἰς Ἰησοῦν Χριστὸν υἱὸν αὐτοῦ, ἑναχρόνιον κύριον ἡμῶν*. Wagner phasează virgula în alt loc decît de obicei, adică înaintea lui *κύριον*, folosind expresia *ἕνα μόνον* în locul lui *μονογένῆ*. Consultat de către filologul său în această privință, prof. Hans von Soden din Marburg a fost de părere că modificările pasajului trebuie considerate ca o consecință a influenței crezului niceean, *καὶ εἰς εἰς αὐτόν Ἰησοῦν Χριστὸν* ¹⁰⁸.

Ținînd seama de aceste particularități, ca și de glosarea termenului *κατόλικος* ¹⁰⁹, se poate atribui traducerii un caracter conciliator față de biserica răsăriteană. Însăși prefața latină pledează pentru colaborarea ecumenică a bisericilor ¹¹⁰, Wagner declarîndu-se un adversar al subtilităților dogmatice sterile (p. 196). În istoriografie circula informația despre o corespondență nemijlocită a umanistului cu Patriarhia din Constantinopol și chiar despre trimiterea *Catehismului* acolo, neurmată însă de vreo reacție a înaltei autorități ortodoxe ¹¹¹. Aceasta a încercat totuși stabilirea unor contacte prin intermediari ¹¹², însă teologii ortodocși ai vremii, Pahomie Roussanos sau Maxim Grecul, se lăsau mai greu amăgiți de avansurile ecumenice ale Reformei ¹¹³. Honterus se plînge chiar de o provocare din partea *Graecis, Bulgaris, Moldavis et Valachis transalpinis, ac aliis orientali ecclesiae subjectis populis, qui tum multitudine altarium et simulachrorum, tum etiam ineptis quibusdam ceremoniis vehementer offenduntur et variis disputationibus de religione pertinaciter nos oppugnant* ¹¹⁴. Putem circumscrie traducerea lui Wagner, intrucît ea a fost incurajată și supervizată de Melancthon, pe de o parte acestei acțiuni ecumenice prin cîștigarea comunității grecești din Pannonia. Paul Philippi contestă însă orice caracter de prozelitism celor două catehisme, valah și grecece ¹¹⁵. O afirmație atît de categorică riscă să simplifice

¹⁰⁶ A. Roman-Moraru, *op. cit.*, p. 47; *Filioque* este prezent, sub nr. 5, în *Articolele Bisericii Angliei*, în *Confessio Helvetica II*, art. 3, în *Confessio Fidei Gallicanae*, art. 6 etc.

¹⁰⁷ H. Andrusos, *Symbolica*, Craiova, 1955, p. 126—132; lucrări generale C. Köllner, *Symbolik I. Symbolik der lateranische Kirche*, Hamburg, 1837, și O. Ritschl, *Dogmengeschichte des Protestantismus*, I, Leipzig, 1908; pe terenul acestei formule se întîlnesc cele două biserici, care o recunosc pe cealaltă, fiecare din altă perspectivă teologică.

¹⁰⁸ H. Schuller, *op. cit. supra.*, n. 61, p. 6.

¹⁰⁹ H. Schuller, *Die Χρηστικὸς*, p. 14; pentru Wagner, sensul atributului marchează accepțiile tradiționale date atît de teologia apuseană, cît și de cea grecească: biserică universală și indispensabilă mîntuirii, dar prin glosarea „adunare a sfinților” exprimă și concepția protestantă.

¹¹⁰ Vezi J. Trausch, *Schriftsteller-Lexicon*, III, p. 471.

¹¹¹ J. Trausch, *Beiträge und Aktenstücke zur Reformationsgeschichte von Kronstadt*, Braşov, 1865, p. 9.

¹¹² Vezi Șerban Papacostea, *Diaconul srb Dimitrie și penetrația Reformei în Moldova*, în „Romanoslavica”, an XV, 1967, p. 211—217.

¹¹³ Peter Friederich Barton, *Martin Luther und der Südosten*, în *Luther und Siebenbürgen*, p. 3—35.

¹¹⁴ J. Honterus, *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius borencensis provinciae, cum praefatione Philippi Melancthon*, Wittenbergae, 1543, p. Aiii.

¹¹⁵ P. Philippi, *Wittenbergische Reformation*, p. 76.

un nod causal mult mai complex care, indiscutabil, a regizat acțiunile sașilor luterani în intervalul 1544—1560.

Din acest complex trebuie să desprindem, alături de dorința de apropiere ecumenică, înscrisă în aria mai largă a unui plan politic și confesional emanat de Wittenberg, și zelul neofitic al prozelitismului. Georg Haner reduce aria de răspindire a *Catehismului* grescesc la comunitatea negustorească brașoveană, dar, potrivit prefeței, tipăritura viza *Vicinos nostros, reliquias miserimae Graeciae*. Termenul *vicinos* capătă deslușire raportat la elegia lui Christianus Schessaeus, *Elegiae in obitum trium illustrium virorum... M. Joannis Honteri, M. Valentini Wagneri et D. Jacobi Mellembergeri...* (Claudiopoli 1573):

„Nostra nec urgerent vicini regna Valachii,
Aut Byzantina missus ab urbe Gaetes.

Ille Catechesin lingua conscripsit Archiva,
Divinae plenum mentis, et artis opus,
Quam multi Argolica vicini e gente legentes
Conversi ad Christi mente fuere, fidem¹¹⁶.”

În el se include toată comunitatea ortodoxă, de la concetățenii greci din Brașov și românii care înconjoară Universitatea saxonă pînă la locuitorii Eladei. „Popoarele vecine” (*Nachbarvölker*) este de altfel un loc comun în ideologia saxonă a secolului XVI¹¹⁷, iar atitudinea față de ele este o simbioză de confesionalism, etnicitate și organizare municipală¹¹⁸. Închisă, deplin autonomă, mîndră de privilegiile și forța ei economică, Universitatea săsească, care constituia alături de nobili și secui a treia națiune constituțional-politică a Transilvaniei, nu putea fi, în mod real, interesată în a acorda, prin schimbarea confesiunii și înregimentarea într-una din religiile recepte, drepturi egale de cetățenie în Pămîntul Crăiesc românilor — și unor minorități alogene de rît răsăritean — alături de care trăiau și care se aflau, în imensa lor majoritate, într-o situație servilă¹¹⁹.

Trebuie deci să gîndim conceptul de prozelitism în limitele unei însănătoșiri și salubrizări a practicilor rituale ortodoxe și ca pe un punct de sprijin împotriva catolicismului¹²⁰.

Interesul ecumenic și confesional se împletește indiscutabil cu unul umanist, mai puțin vizibil la Wagner decît la celălalt traducător al *Catehismului* în grecește, Joachim Camerarius, care-i vroia pe germani drept continuatori ai civilizației și culturii antice grecești¹²¹. Umanismul impregnează însă inițiativele epocii, căci consecințele vizibile ale propagandei luterane în mijlocul comunității românești, cel puțin în acest stadiu, sînt preponderent de natură culturală. Au fost invocate adesea și interesele material-economice ale comunității săsești, dar ele trebuie privite în

¹¹⁶ Apud J. Selvert, *Nachrichten...*, p. 474—475.

¹¹⁷ Ernst Wagner, *Quellen zur Geschichte der Siebenbürgen Sachsen 1191—1975*, Köln—Wien, 1981, p. 130, nr. 47.

¹¹⁸ Krista Zach, *Nation and Konfession im Reformationszeitalter*, în *Luther und Siebenbürgen*, p. 178.

¹¹⁹ Vezi Ștefan Moteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, Arad, 1918, p. 72—73.

¹²⁰ P. Philippi, *op. cit.*, p. 75.

¹²¹ Apud H. Schuller, *Bibliographisches*, p. 15.

primul rind ca o consecință a dislocării principalelor rute comerciale care legau Venetia de popoarele ortodoxe din nordul Balcanilor, ca urmare a confruntării militare de la Mohács¹²².

Cele două catehisme ce au făcut obiectul acestui studiu se află într-o reală dependență unul față de celălalt, ca dovezi obiective ale inițiativelor ecumenice, confesionale, umaniste și comerciale ale Universității saxone. Ambele ridică probleme specifice determinate de configurația particulară a intervalului 1544—1564, în comparație cu anii următori, ai fazei calvinizării, mai ales prin natura influențelor exercitate asupra celor două etnii, cea românească și cea grecească, și prin tipurile de raporturi dintre aceste influențe și reacțiile celor vizați.

August 1986

Institutul de Lingvistică
București, str. Spiru Haret nr. 12

¹²² V. Gedeon Borsá, *Über die Anfänge des Buchdrucks in Hermannstadt und Kronstadt, in Luther und Siebenbürgen*, p. 254.